REŠEVANJE PROBLEMATIKE GRAFITIRANJA V LJUBLJANI

Nina Goršič, Lavra Horvat, Davor Repec, Tadej Štruc, Klemen Vončina in Anže Zaletel

Namen prispevka

Cilj prispevka je preučiti problematiko grafitiranja v mestnem središču Ljubljane z namenom identificiranja metod, ki bi preprečile ali vsaj omejile risanje grafitov po mestnih zgradbah in spomenikih. Problematiko smo analizirali in reševali z uporabo S.A.R.A. modela, pri čemer smo si v sodelovanju z mestnim redarstvom najprej ogledali dejansko stanje na terenu.

Metode

Ugotovitve, predstavljene v prispevku, temeljijo na uporabi deskriptivnih metod saj izhajajo predvsem iz pregleda domače in tuje literature, ki se osredotoča na problematiko grafitiranja v urbanih okoljih.

Ugotovitve

Ugotavljamo, da grafitiranje v Ljubljani predstavlja resen problem pri čemer so žarišča predvsem železniška postaja, šole in spomeniki. V procesu iskanja rešitev smo pregledali rezultate tujih študij in med metode dodali še uporabo hidrofobnih premazov, ki se uporabljajo proti nanašanju barv na določene površine.

Praktična uporabnost

Na podlagi ugotovitev analize, kot rešitev s katero bi zagotovili zmanjšanje grafitov v Ljubljani, predlagamo uporabo hidrofobnih premazov in barv v kombinaciji s postavitvijo zidov, na katerih bi ulični umetniki lahko prosto ustvarjali. Uporaba hidrofobnih premazov zagotavlja nižje stroške čiščenja grafitov, kar pomeni, da imajo predstavniki Mestne občine Ljubljana več koristi; zmanjšajo se stroški čiščenja in grafiti iz kritičnih lokacij izginejo, saj z zidovi za grafitiranje dosežemo premik uličnih umetnikov iz centra mesta na določeno lokacijo, ki jo tudi lažje nadzorujemo. Prav tako menimo, da bi s pomočjo preventivnih projektov lahko predvsem mlade spodbudili k zmanjšanju omenjene problematike.

Izvirnost/pomembnost prispevka

Menimo, da grafitiranje predstavlja resno problematiko na področju Mestne občine Ljubljana zato so predstavljene rešitve toliko bolj pomembne pri zagotavljanju čistega mestnega jedra brez grafitov.

Ključne besede: grafitiranje, SARA model, vandalizem, rešitve

1 UVOD

Grafiti imajo, kljub temu da o njih veliko govorimo predvsem v zadnjem obdobju, za sabo dolgo zgodovino, ki sega vse do stenskih poslikav v jamah naših prednikov. Izraz grafit izhaja iz grške besede »graphein«, ki pomeni pisati in kot tak ponazarja izražanje sporočil in misli na slikovit način. Sprva grafiti niso veljali za deviantna dejanja mladine, ki svoje frustracije izraža z vandaliziranjem mestnega okolja, temveč so imeli veliko sporočilno in umetniško, vlogo tako za zgodovinsko zapuščino kot tudi estetiko bivanja starih civilizacij. V današnji obliki pa lahko o prvih grafitih, ki so se začeli pojavljati v revnejši predelih ameriškega mesta New York, začnemo govoriti po letu 1960, ko so si mladi s pisanjem svojih vzdevkov poskušali ustvarjati lastno identiteto in prepoznavnost. Prav tako pa so si z njimi teritorij zaznamovale ulične tolpe. Pri omenjanju sodobnega grafitiranja, ne moremo mimo hip hop subkulture, ki je grafitiranje posvojila kot svoj način izražanja umetnosti. Grafiti so se med mladimi hitro razširili in se kmalu razdelili na podpise, sovražna mnenja, vandaliziranje javnih površin ter označevanja območij in umetnost, kjer avtorju ni tako pomembna sama lokacija grafita, ampak sam način ustvarjanja in umetniška vrednost končnega izdelka (Orel, 2014). V prispevku smo se osredotočili predvsem na vandalistične oblike grafitiranja, ki jih z uvedbo prostorov za prosto ustvarjanje grafitov in najemanje umetnikov za okrasitev izbranih mestnih predelov ali objektov, ni mogoče reševati. Ljubljana je kot glavno in največje mesto Slovenije, s številnimi predeli in četrtmi ter mnogimi športnimi objekti precej mamljiva za grafiterje, ki svoja mnenja vidno izražajo po vseh predelih mesta. Mestno redarstvo Ljubljana je najbolj organizirano, razvito in številčno redarstvo v Sloveniji, ki rešitve, usmerjene predvsem v preventivo, najlažje izvajali. Popolnega preprečenja grafitiranja ne moremo pričakovati, menimo pa, da se z ukrepi, ki smo jih v nadaljevanju članka analizirali lahko storimo marsikaj že z zgodnjim izobraževanjem mladih ter drugimi ukrepi zoper namerno uničevanje mestnih površin s »spreji« in barvami.

Namen članka je predstavitev reševanja problematike grafitiranja v Ljubljani z uporabo SARAa modela, ki je bil prirejen za "boj" zoper grafitiranje s poudarkom predvsem na prvih treh fazah – opazovanje, analizo in odzivanje. Avtorji poskušajo poskušajo predloge in dobre prakse iz tujine predstaviti na načine, ki bi lahko bili uporabni v Mestni občini Ljubljana.

Članek je razdeljen na: a) Pregled preteklih študij, b) Analiza/reševanje problema z uporabo SARA modela in c) Zaključno razpravo s predlogi rešitev za MOL. Vsak izmed omenjenih delov prispevka sledi vzoru SARA modela in sicer se prvi del nanaša na fazo opazovanja, v kateri smo ugotavljali mesta, kjer se

grafiti največkrat pojavijo. Sledi faza analize, kjer smo pridobljeno slikovno gradivo analizirali in posameznim grafitom dali namen. V zadnji, najobsežnejši fazi odzivanja so predstavljene dobre prakse s področja bojevanja zoper grafitiranje.

Relevantnih člankov s področja reševanja problematike grafitiranja v Sloveniji je malo. Študije, predvsem imamo v mislih magistrske in diplomske naloge, s področja grafitov so bolj kot na samo reševanje in preprečevanje omenjene problematike osredotočene na njihov opis in analizo. Jordan (2007) predstavlja osnove grafitarske subkulture in njen nastanek po svetu, opiše različne vrste grafitov ter se v zaključku osredotoči na slovensko, predvsem postonjsko grafiti sceno. Z drugega zornega kota se problematike grafitiranja dotakne Božič (2011), ki se osredotoča na medijsko reprezentacijo grafitov v Ljubljani in sicer opravi analizo dnevnega časopisja, s katero ugotovi, da "mediji skozi medijski diskurz proizvajajo in širijo vednost in resnico o pojavu grafitarstva". Kot zadnjo študijo s področja grafitiranja vzamemo ugotovitve, ki jih zapiše Novak (2007), ki raziskuje politične grafite, predvsem se osredotoča na analizo različnih vrst političnih grafitov v večjih slovenskih mestih, dodatno vrednost celotni raziskavi predstavljajo intervjuji z avtorji in poznavalci političnih grafitov.

Več relevantnejših raziskav, analiz in člankov s področja boja zoper problematiko grafitiranja je dosegljivih v tuji, predvsem angleški in ameriški literaturi, kjer so poleg raziskav objavljene predvsem dobre prakse za preprečevanje nastanka grafitov oziroma dobre prakse, ki urbanim okoljem in mestnim občinam zagotavljajo učinkovitejše bojevanje z (novo) nastalimi grafiti. Pomembno raziskavo s področja odstranjevanja že nastalih grafitov opisuje Stack (2003), ki je zelo podrobno analizirala produkte za odstanjevanje barv in grafitov. Osredotočila se je na kemične odstranjevalce dostopne na trgu ter jih rangirala po skupinah od 1 do 5, kjer 1 pomeni najboljšo skupino produktov, medtem ko 5 predstavlja za zdravje in okolje najnevarnejše produkte. Stack (2003) zaključi, da predstavlja uporaba nevarnih kemikalij veliko težavo za okolje in predlaga, da bi izdelovalci omenjenih kemikalij morali bolje označiti nevarnosti, ki jih le-te predstavljajo za okolje. Brisanje grafitov s strupenimi ali kancerogenimi čistili namreč predstavlja dosti večje tveganje kot sam grafit.

Erickson (2013) v ugotovitvah zapiše, da je najboljša rešitev za odstranjevanje grafitov najem zunanjih izvajalcev, ki z uporabo posebnih načinov čiščenja hitro in učinkovito odstranijo nastale grafite. Poleg zagotavljanja čistoče urbanih okoljih s strani zunanjega izvajalca je pomembno v spopadanje s problematiko grafitiranja potrebno vključiti lokalno prebivalstvo, ki s čiščenjem zasebnih površin pristavijo svoj kamenček v celotnem mozaiku boja zoper grafitiranje. Erickson (2013) v zaključnih ugotovitvah zapiše, da je finančni vložek takšnega čiščenja (pre)visok, kajti v dveh letih je bilo v mestu San Jose porabljeno tolikšno število sredstev (predvsem finančnih), ki so bila planirana za obdobje petih let. In to predstavlja problem a obenem odpira iskanje novih, boljših možnosti učinkovitega odstranjevanja grafitov v urbanih okoljih.

Tavares (2014) nam predstavi drugačno sliko problematike grafitiranja in sicer zapiše, da je zaradi recesije iz leta 2008 namenjenih manj sredstev boju zoper grafitiranje. To pomeni, da je potrebno z manj finančnimi sredstvi zagotoviti identično zmanjšanje in odstranjevanje grafitov v urbanih mestih kot je to bilo v preteklosti. Tavares (2014) ugotavlja, da je zaradi zmanjšanih sredstev še toliko bolj pomembno slediti desetim korakom, ki zmanjšujejo pojav grafitiranja, in sicer je potrebno zagotoviti močno proti-grafitno zakonodajo, konstantno sodelovanje in koordinacijo z agencijami, ki sodelujejo na tem področju in aktivno vključevanje meščanov, ki se kaže v izdelovanju brošur, jezikovni in fizični dostopnosti do informacij ter izdelava za uporabnika prijaznih spletnih strani.

2 REŠEVANJE PROBLEMATIKE GRAFITIRANJA PO MODELU SARA

Mestna občina Ljubljana se sooča s številnimi deviantnimi ravnanji, ki vplivajo na varnost mesta. Eno izmed ravnanj je tudi grafitiranje, s katerim vandalisti uničujejo mestno infrastrukturo in povzročajo materialno škodo. Dejstvo je, da je grafitiranje kot tako kaznivo dejanje, v kolikor je le to izvedeno na za to neprimernih mesti, zato so tudi organi pregona dolžni obravnavati storilce. Težava pa se pojavi pri iskanju oseb, ki izvršujejo dejanja in pri iskanju rešitev s katerimi bi pripomogli k zmanjšanju ali celo odpravi problematike. Matic Sopotnik, vodja četrtnega okoliša v Ljubljani je v intervjuju izpostavil, da organi pregona še niso uspeli pridržati osebe, ki bi povzročale škodo. Prav zaradi tega je pomembno iskanje primernih metod in tehnik na podlagi katerih bi pripomogli k zagotavljanju varnosti in k izgledu mesta.

2.1 Faza opazovanja

V skladu s prvo fazo SARA modela smo opredelili obravnavano temo in definirali problem. Področje, ki ga raziskujemo se tako navezuje na nezakonito grafitiranje, s katerim vandali povzročajo materialno škodo na tujih lastninah. Opazovanja smo se lotili na način, da smo se povezali z mestnim redarstvom Ljubljane, pri čemer nam je vodja četrtnega okoliša predstavil žarišča obravnavanega problema. Le ta izpostavi, da so najbolj kritična območja glavna železniška postaja v Ljubljani, vlaki, osnovne šole ter kulturni spomeniki. M. Sopotnik (osebni intervju, 26. 3. 2014).

Problem nastajanja nezaželenih grafitov je viden predvsem v času in kraju njihovega nastanka. Večina grafitov nastaja ponoči, največkrat okoli četrte ure zjutraj na krajih kjer storilci lahko delujejo nevidno okolici. Problem nastajanja grafitov predstavlja tudi sama osvetljava predelov kjer nastajajo grafiti, saj je

le ta slaba oziroma pomanjkljiva. Opažamo tudi, da prihaja do pomanjkanja nadzora kritičnih območij s strani policije in mestnega redarstva.

Zavedamo se, da grafiti kot del umetniške subkulture za nas ne predstavljajo problema, saj so ulični umetniki, ki so ustvarjalci zgodb, že uspešno preusmerjeni na lokacije kjer je dovoljeno izražanje in delovanje. Mestna občina Ljubljana jim je namreč v ta namen zagotovila 13 zidov kjer lahko posamezniki ali skupine ustvarjajo brez omejitev (Novo urejanje grafitiranja v MOL, 2011).

Problem, na katerega se osredotočamo mi pa je usmerjen predvsem na posameznike in skupine, ki na nezakonit način uničujejo izgled mesta ter povzročajo materialno škodo. Grafiti, ki izražajo nestrpnost in negativen odnos do družbe so težko obvladljivi, saj nastajajo zelo hitro (lahko v manj kot 30 sekundah), prav tako so težko prijeti tudi storilci deviantnih ravnanj, saj se hitro izgubi vsaka sled za njimi. Zakon o varstvu javnega reda in miru pa določa posamezne pravice organom pregona za delovanje v primeru nezakonitega grafitiranja. Določa namreč, da imajo policisti in mestni redarji pooblastilo oglobiti kršitelja, ki piše oziroma riše po zidovih in sicer v višini 208,65 evra (Zakon o varstvu javnega reda in miru, 2006).

V okviru faze opazovanja smo na kritičnih točkah (Železniška postaja, šole in kulturni spomeniki) v Ljubljani posneli fotografije, ki prikazujejo različne vrste grafitiranja. Umetniški grafiti so na kritičnih točkah redkost, predvsem se pojavljajo grafiti, ki predstavljajo vandalizem in uničevanje tuje lastnine, kot je vidno na Sliki 1.

Slika 1: Levo - sporni podpisi na grafitu, ki so ga ustvarili učenci OŠ Majde Vrhovnik, desno - sporen grafit na Cerkvi Srca Jezusovega na območju Tabor (vir: lasten vir)

2.2 Faza analize

V fazi analize smo se pogljobljeno posvetili problematiki grafitiranja v Ljubljani. Zaradi dejstva, da je o sami problematiki grafitiranja v Ljubljani malo napisanega, smo poiskali literaturo iz območja celotne

Slovenije in tujine ter znanje strokovnjakov združili in pripravili odgovor, ki se pojavlja ob vprašanju: Zakaj se grafiti pojavljajo?

Za odgovor na vprašanje moramo pogledati v zgodovino nastanka subkulture grafitiranja. Grafitiranje je na področje nekdanje Jugoslavije prišlo v osemdesetih letih prejšnjega stoletja in sovpada s prihodom zahodne kulture (punk, hip hop). Grafitiranje omogoča formiranje tipične subkulturne družbene skupine in je svojevrsten odgovor na razmere v državi in družbi (Radošević, 2005). Grafitiranje se je pri nas pojavilo s prihodom nove kulture iz zahoda. Predvsem hip hop, kot glasbena zvrst in izpoved pevcev o življenju v getih, je pri mladih vzbudila željo po ustvarjanju grafitov in opominjanju na problematiko manjšin. V novejših časih se grafiti pojavljajo predvsem zaradi zadovoljitve potrebe po pozornosti in sprejetosti v družbo (Taylor, 2012).

Zidarič (2011) pravi, da so grafiti dolgo časa veljali za način izražanja marginalnih družbenih skupin, v sedanjosti pa se govori o novi obliki umetnosti. Trditev Zidaričeve lahko delno potrdimo, ker umetniški grafiti, narejeni na primernih mestih predstavljajo resnično lepo umetnost, vendar po pregledu grafitov v okolici ljubljanske železniške postaje, šol in kulturnih spomenikov menimo, da so grafiti v Ljubljani predvsem oblika vandalizma, ker predstavljajo proti politično propagando (napisi, slogani, ...), podpisovanje določenih "klanov", skupin in neznanih oseb (G.D., 1107, štirje S...) ter risanje znakov, ki tako ali drugače predstavljajo željo po spremembi družbene ureditve (znaki za anarhijo) ali napeljevanja k nasilju (orožje naperjeno proti komunistom, shvastika, ...), kot je razvidno na Sliki 2.

Zanimivo, se nam je zdelo pojavljanje podpisa 1107 na več delih v centru mesta. 1107 oziroma "eleven o'seven" predstavlja prebivalce dela Ljubljane in sicer Šiške, katere poštna številka je 1107. Sprva smo domnevali, da gre za provokacije Šiške (podpisovanje svojega znaka po centru mesta), ki je v sporu z nekaterimi drugimi predeli mesta Ljubljane, spomnimo se lahko umora na Rožniku iz leta 2005, kjer je šlo za obračunavanje prebivalcev Šiške in Fužin (STA, 2005). Na koncu se je izkazalo, da gre pri omenjenih grafitih za promocijo skupine ustvarjalcev grafitov imenovane 1107 Klan, ki na ta način promovirajo svoje legalne grafite, ki so upodobljeni na zidovih na Metelkovi in v Rogu, ter ilegalne grafite ustvarjene v podhodih v Šiški (Kranjec, 2014).

Slika 2: Zgoraj levo, desno in levo spodaj - železniška postaja v Ljubljani, spodaj desno - Vegova ulica (vir: lasten vir)

Po pregledu kritičnih točk pojavljanja grafitov (železniška postaja, šole in kulturni spomeniki) lahko v fazi analize zaključimo, da se pojavljajo predvsem nesmiselni grafiti, ki predstavljajo podpise[1] in na hitro napisane grafite[2], torej grafiti, ki jih štejemo pod vandalizem, in ne grafiti, ki predstavljajo umetnost.

2.3 Faza odzivanja

V okviru faze odzivanja smo s pomočjo deskriptivne metode opisali primere tujih in domačih dobrih prakse s področja reševanja problematike grafitiranja, ki bi koristila Mestni občini Ljubljana v boju zoper grafitiranje.

[1] Tags (Wyong Shire Council, 2010)
[2] Throw-ups (Wyong Shire Council, 2010)

2.3.1 Vključevanje skupnosti v boj zoper grafitiranju

V Sloveniji nismo zaznali projektov zoper grafitiranje v katere je vključena lokalna skupnost, zato smo poiskali dobre prakse iz tujine za boj proti grafitiranju, ki poteka kot sodelovanje med skupnostjo, občino, policijo, redarstvom in podjetji. Tuje prakse iz anglo-ameriškega pravnega sistema kažejo na uspeh (West Sussex County Council, 2006; National Crime Prevention Council, 2009; Wyong Shire Council, 2010), zaradi česar bi se podobnih rešitev moralo poslužiti tudi mesto Ljubljana. Predstavljene prakse temeljijo na v reševanje problemov usmerjenem delu, kar pomeni, da tako teoretično kot praktično podpira SARA model, ki je uporabljen pri reševanju problematike grafitiranja v Ljubljani.

Ena izmed oblika boja zoper grafitiranje predstavlja CPTED[3], ki ga Zahm (2007) opiše kot pristop v reševanje problemov usmerjenega dela, temelječem na upoštevanju tako okoljskih pogojev kot priložnosti, ki ga okolje ponuja pri razvoju kaznivih in/ali deviantnih ravnanj. Koncept CPTED predvideva preprečevanje nastanka kriminalitete na način, da prestopnikom prepreči možnost izvedbe kaznivih ali deviantnih ravnanj. V praksi obstaja več različnih CPTED pristopov za zmanjševanje problematike grafitiranja, pri katerih sodelujejo lokalne skupnosti, občine, policija in ostali relevantni subjekti.

Iz dobre prakse mesta Manchaster, New Hampshire v ZDA, (National Crime Prevention Council, 2009) je razviden napredek, ki ga je občina dosegla s sodelovanjem z mladimi, umetniki, lokalno skupnostjo in policijo. Ustanovili so skupine pod vodstvom CPTED inštruktorjev, s katerimi so očistili grafite in olepšali okolico na eni izmed vročih točk (v njihovem primeru je bil to "Skate park"), kjer je do grafitiranja in ostale kriminalitete prihajalo. Poleg same čistosti območja je pomembna predvsem preventivna dejavnost, ki se je izkazovala tako, da je občina mladim omogočila sredstva (metle, lopate, čistila, ipd.) za redno čiščenje parka ter dodelila umetnikom zidove, na katere so risali umetniške grafite (freske[4]). Risanje umetniških grafitov spada pod učinkovitejše prakse, ker naj bi temeljilo na pravilu, da ustvarjalci grafitov ne rišejo ali pišejo po drugih grafitih, kar se kaže kot nekakšno spoštovanje kolegov grafiterjev (Allen, 2007)

Podobno kot v ZDA, so se lotili reševanja problematike grafitiranja v mestu Wyong Shire v Avstraliji (Wyong Shire Council, 2010), kjer so opisali metode CPTED pri katerih sodeluje lokalna skupnosti. Osredotočili se bomo na proaktivno/reaktivne metode pomembne pri preprečevanju grafitiranja. Med najpomembnejše ukrepe sodijo (National Crime Prevention Council, 2009; Wyong Shire Council, 2010):

a) Poročanje prebivalcev o novo nastalih grafitih policiji ali občini.
b) Hitro odstranjevanje novih grafitov, ki nastanejo na privatni lastnini.

[3] Crime Prevention Through Environmental Design (Zahm, 2007)
[4] Murals (National crime prevention council, 2009)

c) Sejanje dreves, bodikastega grmičevja ali plezalnih rastlin, ki grafiterju onemogočijo dostop do zidu ali ograje.
d) Oblikovanje skupin, sestavljene iz lokalnih prebivalcev in drugih prostovoljcev za odstranjevanje grafitov.
e) Izobraževanje mladih in skupnosti o problematiki grafitiranja.

Zgoraj našteti modeli predstavljajo uspešen boj zoper grafitiranje. S tem zaključujemo poglavje o CPTED in se približamo konkretnejšim primerom sodelovanja skupnosti proti grafitiranju.

2.3.2 Oblikovanje projektnih skupin zoper grafitiranje[5]

Projektne skupine zoper grafitiranje sestavljajo prebivalci lokalne skupnosti v sodelovanju z občino, policijo, redarstvom in podjetji. Oblikovanje in delovanje projektne skupine deluje po principu SARA modela, kar pomeni, da najprej organiziramo skupino, ki jo sestavljajo predstavniki vseh zgoraj naštetih skupin (Graffiti Hurts, 2014). Največji delež skupine predstavljajo lokalni prebivalci, torej prostovoljci, ki problematiko grafitiranja najbolj občutijo. Sledi ocena problemaitke grafitiranja, kar se kaže v izdelavi anketnih vprašalnikov, opravljanja pogovor v skupnosti in podobno. Po oceni razvijemo načrt za reševanje problematike, ki se kaže predvsem v zagotavljanju hitre odstranitve grafitov - 24 ur za rasistične in politične opazke, 48 ur za ostale grafite (Anti-graffiti Initiatives, 2014). Grafiti so namreč najbolj škodljivi ravno takrat, kadar jih lahko vidi veliko ljudi. Če grafite hitro počistimo, bo ustvarjalca grafita minilo ponovno pisanje grafita, ker si s tem početjem poslabša finančni položaj (nakup barve) in omogoči oblastem, da ga pri svojem početju opazijo in ujamejo. Med zadnji dve fazi delovanja projektnih skupin sodita spremljanje in ocenjevanje rezultatov ter publiciteta, ki se kaže v poročanju medijev o uspešnosti projektne skupine (Graffiti Hurts, 2014).

Povezovanje skupnosti, javne in zasebne sfere, krepi odnose med vsemi udeleženci boja zoper grafitiranje. Za povrnitev zaupanja v prekrškovne organe in organe pregona, bi bilo potrebno v Ljubljani in ostalih slovenskih mestih ustanoviti projektne skupine, ki bi delovale za preprečevanje različnih oblik kriminalitete (med katere spada tudi grafitiranje), s čimer bi mestno redarstvo (VČO-je) in policijo (VPO-je) približali skupnosti, kar je nenazadnje osnovno vodilo v skupnost usmerjenega policijskega in redarskega dela ter posledično vpliva na zmanjšanje grafitov v okolišu.

[5] Anti-Graffiti Task Force (Graffiti Hurts, 2014)

2.3.3 Princip posvojitve zidu[6]

Zanimiv princip boja zoper grafitiranju predstavlja metoda posvojitve zidu na javnem območju s strani lokalne skupnosti. Prebivalcem (prostovoljcem) so s strani občine ponujeni predeli javnih zidov ali javnih mest, za katere morajo poskrbeti in s tem zmanjšati možnost grafitiranja na njih. Primeri različnih dobrih praks (Graffiti Investigative Committee, 2002; Wyong Shire Council, 2010; Center for Problem-Oriented Policing, 2014) prikazujejo veliko število pozitivnih učinkov, ki jih ima metoda posvojitve zidu zoper grafitiranje. V predelu Londona imenovanem Holmesdale se je z omenjeno metodo zmanjšalo grafitiranje za 90 odstotkov, poleg tega je bila opazna krepitev lokalne skupnosti, ki se je kazala kot organiziranje čistilnih akcij zoper grafitiranje in sodelovanje različnih medgeneracijskih in medkulturnih skupnosti v boju proti grafitiranju (Graffiti Investigative Committee, 2002).

Podobno, kot pri metodi oblikovanja skupin so tudi pri posvojitvi zidu prisotne občina, policija, redarstvo in podjetja, ki zagotovijo sredstva za odstranjevanje grafitov in kaznovanje kršiteljev. Uporaba metode posvojitve zidu bi bila v mestu Ljubljana smiselna, ker bi s tem občina zmanjšala stroške odstranjevanja grafitov in posledično naredila mestno jedro manj vandalizirano.

2.3.4 Družbeno koristna dela obsojencev

V predelu Tallaght, ki spada pod južni Dublin na Irskem, so lokalne oblasti s pomočjo lokalne skupnosti in kontrolorjev pogojnega izpusta izvedli eksperiment z obsojenci, ki so namesto kazni želeli opravljati družbeno koristna dela. Celoten projekt poteka čiščenja grafitov poteka tako, da en kontrolor nadzoruje šest obsojenih, ki delajo osem urni delovnik. S tem delovnikom skupina šestih obsojenih v enem tednu opravi 288 ur družbeno koristnega dela, kar se kaže v čiščenju 700 kvadratnih metrov površin zidov in sten (Trainor, 2010). Z omenjeno dobro prakso se izpolni več nalog naenkrat in sicer:

a) Gre za vrsto resocializacije, ki je moto novodobne zaporniške politike.
b) Lokalna skupnost in občina se na ta način znebita grafitov, kar manjša stopnjo kriminalitete.
c) Občina nima stroškov z obsojenimi, kar pomeni, da finančno privarčuje, s čimer se strinja tudi Trainor (2010), ki pravi, da se glede na izračunane stroške in koristi prihrani 8.65€ na uro, ker obsojencev ni potrebno plačevati, tako kot bi morali ostale delavce.

[6] Adopt-A-Wall (Graffiti Investigative Committee, 2002)

2.3.5 Peskanje s sodo

Peskanje s sodo je rešitev, ki se uporablja za čiščenje različnih površin že več kot 40 let. Izkazala se je tudi, kot dobra metoda, za čiščenje oziroma odstranjevanje grafitov. Glavne prednosti te metode so, da je okolju prijazna, varna ter zaradi krhkosti sode ne škoduje osnovnim površinam ter osnovnim premazom objektov, ki se čistijo. Uporablja se tako, da se z pomočjo komprimiranega zraka usmeri curek sode na mesto, ki se čisti. Soda poskrbi, da se neželena barva odstrani. Cena samega čiščenja površin je odvisna od vrste materiala, ki se čisti. Le ta se giblje od 20€ na kvadratni meter naprej (Peskanje s sodo, 2014).

2.3.6 Premazi proti grafitom

Čiščenje grafitov lahko posamezna mesta ali države stane tudi do milijarde € letno. V Nemčiji na letni ravni za čiščenje grafitov namenijo čez 700 milijonov $, v Londonu in Los Angelesu do 200 milijonov $, na področju celotne Velike Britanije pa tudi do 1,5 milijarde $ na leto (Castano, Victor in Rodriguez, 2004). Na trgu so se začela pojavljati podjetja, ki ponujajo t.i. proti-grafitne premaze, ki omogočajo lažje, hitrejše, predvsem pa cenejše čiščenje grafitov. Premazi služijo kot preventiva pred vandali tako, da se nanesejo na površino preden je bil grafit ustvarjen, nato pa na različne načine enostavno odstranijo. Služijo kot zaščitni premaz, ki onemogoča barvi grafita, da se združi z barvo površine, na kateri je bil narejen. Na trgu se pojavljajo različne vrste teh premazov, izbira pa je odvisna predvsem od tipa in strukture barve s katero se po navadi grafiti rišejo (Turley, 2009).

Barve, ki jih »grafiterji« uporabljajo se v osnovi delijo na barve na vodni osnovi in barve na oljni osnovi. Struktura je pri vseh barvah podobna (Castano et al., 2004):

- **Pigment:** Je del strukture, ki je viden s prostim očesom. V osnovi je bele barve, kasneje pa mu je dodana klasična barva. Sestavljen je iz titanovega dioksida in cinkovega oksida.
- **Vezivo:** Je lepilo, ki zadrži barvo skupaj. Po navadi je v obliki polimera, ki ob sušenju polimerizira in zadrži barvo skupaj na površini
- **Topilo**: Predstavlja največji del barve, svojo nalogo pa opravlja le kratek čas po nanosu oz. ko je v mokrem stanju. Skrbi za združitev pigmenta in veziva. Obstajajo topila na vodni in oljni osnovi.

Kemična vez med površino in barvo ne nastane, grafit na površju držijo fizikalne sile, ki so rezultat delovanja prej omenjenih sestavin strukture barve. Prav zaradi tega obstaja možnost, za kvalitetnejšo in hitrejšo odstranjevanje grafitov ali preventivno delovanje proti njim (Castano et al., 2004).

Premazi, ki jih ponuja trg so nevidni očesu, tako da »grafiterjem« onemogočajo predvidevanja. Obstajajo premazi za enkratno uporabo (Nanesejo se na površino in ko je grafit narisan ter ga uporabimo, je

potreben ponovni nanos) in premazi za permanentno uporabo (Ščitijo steno pred močnim spajanjem barve s površino, tako da je odstranjevanje grafitov lažje). Novejši premazi so narejeni v obliki polimernega gela, najpomembnejše značilnosti pa so: zadosten oprijem brez poškodovanja podlage, hidrofobnost, okolju prijazna sestava in uporaba, odpornost na staranje, izpostavljenost UV žarkom in vremenskim vplivom in čim večja možnost čiščenja grafitov (Castano et al., 2004).

Premazi za enkratno uporabo tvorijo plast na površini ki onemogoča trdo oprijemanje barve s površino. Ko je bila barva nanešena na steno, se s pomočjo visokega tlaka in vode le ta odstrani skupaj s premazom, kasneje pa je potreben ponovni nanos premaza. Takšni premazi so po navadi polimeri v obliki akrilatov, voskov ali biopolimerov. Ker tvorijo šibko vez med površino in barvo je odstranjevanje lahko (Castano et al., 2004). Premazi za permanentno uporabo pa so običajno dražji od premazov za enkratno uporabo, vendar so obstojnejši – nanesemo ga le enkrat (na trgu izdelki ki zagotavljajo 10 letno garancijo obstojnosti). Premaz deluje podobno kot prejšnji, le da ga po čiščenju ni potrebno ponovno nanašati. Čisti se lahko s pomočjo vode in pritiska ali drgnjenja s pomočjo čistil. Premazi so običajno sestavljeni iz poliuretanov, nanodelcev, fluoriranih ogljikovodikov ali siloksanov. Poliuretanski premazi so koristni zaradi svoje lastnosti preprečevanja spajanja barve s površino zaradi visoke gostote in togosti verige. Fluorirani premazi otežujejo spajanje zaradi elektronov, ki jih vsebuje fluor. Ko je le ta vezan na površino, bo zmanjšal površinsko energijo na stiku, tako da se bo barva le stežka prijela na podlago. Fluoriran premaz odbija barvo na osnovi vode in na osnovi olja. Po navadi so fluorirani premazi najdražji, zato so le stežka uporabni (Scheeder in drugi, 2005). Silikonski premazi so največkrat hidrofobični, kar pomeni da za odstranjevanje grafitov potrebujemo vodo. V praksi se je ta način pokazal za manj uporabnega na nekaterih površinah, kjer vode ne smemo uporabljati – starejše fasade, notranji predeli stavb, itd. Strokovnjaki priporočajo premaze ki temeljijo na nanodelcih kremena. Hidrofobni in oleofobni ligandi so razcepljeni na nanodelce silicijevega dioksida. Hidrobobni ligandi so nepolarne molekule kot ogljikovodikove verige, oleofobni ligandi pa so polarne molekule. S tem je onemogočeno spajanje površine z barvami ki temeljijo na vodni in na oljni osnovi, saj se sile sprijemanja med seboj izničijo (Beyer Material Science, 2014).

Glede na predstavljena dejstva, vidimo kot najboljšo rešitev za preprečevanje in odstranjevanje grafitov, premaz za permanentno uporabo, ki temelji na nanodelcih. V Sloveniji ni podjetja, ki bi se ukvarjalo s takšnimi premazi, zato so v nadaljevanju predstavljeni rezultati in cene ameriškega podjetja SEI. V spletni trgovini omenjenega podjetja, se lahko naročijo premazi za permanentno uporabo, ki temeljijo na nanodelcih v količini 1 galona (cca. 3,8 litra) in 5 galonov (cca. 18,9 litra). Cena za 1 galon je 1289,79 $ (941 €), cena za 5 galonov pa 5847,83 $ (4268 €). Proizvajalec zagotavlja 10 letno garancijo in obstojnost enkratnega nanosa.

Glede na ceno premazov in podatke iz tabele 1, lahko zaključimo, da za manj kot 1000 € lahko pred grafiti permanentno zaščitimo 2 vagona vlaka, steno šole itd. Občutljivih površin na katerih nastajajo grafiti, je v Ljubljani malo v primerjavi z ostalimi mesti. Investicija nekaj 1000 € je majhna v primerjavi z dolgotrajnim čiščenjem grafitov iz površin brez premazov.

Tabela 1: Površina čiščenja z uporabljenim 1 galonom premaza, glede na vrsto podlage (Graffiti proofer NANO Base, 2014)

VRSTA POVRŠINE	POVRŠINA ČIŠČENJA (kvadratni metri) ZA 1 GALON (3,8 Litra) PREMAZA
Opeka	37
Beton	56
Betonski blok	42
Omet	37
Gladki kamen	56
Površine, ki so predmet obrabe (mostovi,…)	56
Neobdelan les	42
Obdelan les	51
Kritina	37
Kovina	74

2.3.7 Preventivni projekt

V okviru faze ukrepanja predlagamo uvedbo preventivnih projektov. Projekt bi se osredotočal predvsem na osnovnošolce z njim pa bi se poskušali osredotočiti na posameznike in jih še preden začnejo z deviantnim ravnanjem, v tem primeru grafitiranjem, odvrniti od le tega. Projekt bi potekal v dveh delih. V prvem delu bi se izvedli dve anketi. Prva se izvede z otroki, ki hodijo na določeno osnovno šolo, kar nam pomaga pridobiti podatke o tem kako le ti dojemajo sam problem grafitiranja. Druga anketa pa bi se izvedla z vodstvom šole, si čimer bi si pridobili še drug pogled na obravnavano problematiko.

V drugem delu, se izvede projektno predavanje, s katerim bi otrokom v celoti predstavili problematiko grafitiranja in jim omogočili, da si pridobijo celotno sliko o le tem.

Cilji projekta so torej naslednji:

- Ugotoviti pomen problematike za otroke;
- Ugotoviti pomen problematike za vodstva šol;

- Podati otrokom celotno sliko o problematiki (kakšna je, kako vpliva na družbo, kakšne so možne rešitve idr.);
- Odvrniti otroke od deviantnega ravnanja še preden pride do le tega.

Kot je bilo že prej omenjeno se projekt izvede v dveh delih. Prvi del se ne razlikuje od šole do šole temveč se izvaja povsod na enak način in sicer, pristopi se do šole, ki je pripravljena sodelovati ter se jim poda dve različni anketi. Prvo anketo izpolnijo zaposleni na osnovni šoli, drugo pa izpolnjujejo otroci. S tem pridobimo podatke o njihovem pogledu na grafitiranje. Izvemo ali grafitiranje za njih predstavlja problem, kakšne posledice menijo da povzroča grafitiranje, itd. Analiza anket nam pomaga pri oceni stanja in oceni uspešnosti projekta. Omogoči nam tudi, da projekt sproti prilagajmo posebnim značilnostim določenega okolja in na ta način povečamo učinkovitost preventivne dejavnosti.

V drugem delu pa sledi predavanje, na temo grafitiranja, ki bi trajal približno 90 minut, torej dve šolski uri. V prvi uri predstavimo grafitiranje. Odgovori se na naslednja vprašanja:

- Kaj je grafitiranje?
- Kdo ga izvaja?
- Kakšne so posledice?
- Kje se lahko izvaja in kje ne?
- Kakšna je razlika med umetnostjo in vandalizmom?
- Kako poteka čiščenje?
- Kakšne so kazni za grafiterje?
- Kako lahko oni pomagajo pri prepričevanju le tega?

Tekom predavanj se poziva otroke, da so na svoj način aktivni pri preprečevanju grafitiranja. To lahko naredijo s tem, da informirajo druge, so pozorni kje grafiti nastajajo, itd.

V drugem delu predavanj se postavi stena iz opek v velikosti dveh kvadratnih metrov za posamezen razred. Izroči se jim nekaj barvnih »sprejev« ter zaščitne maske za dihala. Pozove se jih k ustvarjanju lastnih grafitov na omenjeni steni. Na ta način se jim predstavi, druga plat grafitiranja, torej umetniško izražanje na za to določenih mestih (zidovih, stenah ipd.). Ko končajo z ustvarjanjem se jih zopet pozove k sodelovanju. Tokrat se jim poda vodo in krpe za čiščenje ter se jim predlaga naj poizkusijo narisane grafite odstraniti. S tem otroci dobijo občutek kako težko in zamudno je grafite dejansko odstranjevati.

Poleg mestne občine Ljubljana ter šol, bi v projektu lahko sodelovale tudi druge organizacije, ki se primarno ukvarjajo z različnimi projekti preventivne narave. Smiselno bi se bilo povezati z zavodom ŠKL, ki bi omogočil bolj interaktivno izvedbo projekta. Takšno sodelovanje bi omogočilo lažje izvajanje in širjenje projekta na večje število osnovnih šol, kar bi posledično pomenilo večji uspeh. V končni fazi, bi se projekt lahko razširil tudi na druge občine, kajti z grafitiranjem nima probleme samo mestna občina

Ljubljana temveč tudi druge občine. Takšno sodelovanje, bi omogočilo, da se projekt razvija in prilagaja problematikam v posameznem območju, obenem pa tudi najde potencialne nove rešitve.

V nadaljevanju je predstavljen izračun cene izvedbe projekta, ki pa je zgolj informativne narave. Za izračun so bile sicer uporabljene realne cene materiala a vendar lahko prihaja do odstopanj. V končno ceno so vključeni le materialni stroški, brez cene prevoza in drugih stroškov. Cena predstavlja enkratno izvedbo projekta, a vendar se nekateri materiali lahko uporabijo večkrat.

Tabela 2: Stroški projekta

Material	**Cena**
15 opek	11,2€
5 barv v »spreju«	22,5€
30 zaščitnih mask	5,79€
Skupaj:	39,49€

3 ZAKLJUČEK

Grafitiranje, kot oblika vandalizma s katerim posamezniki uničujejo mestno infrastrukturo v Ljubljani, je problematika s katero se srečuje MOL. Da je umetniško izražanje še kako dobrodošlo, pričajo navedbe na spletnih straneh MOL, kjer opazimo da je na področju Ljubljane postavljenih kar 13 zidov namenjenih ustvarjanju in izražanju lastnih mnenj (Novo urejanje grafitiranja v MOL, 2011). Sporni so predvsem grafiti, ki negativno vplivajo na izgled mesta, ki uničujejo nepremičnine in ki izražajo kakršna koli negativna mnenja. V prispevku smo tako želeli analizirati dejansko stanje na področju spornega grafitiranja v mestni občini Ljubljana in opazili, da so kritične predvsem tri lokacije, glavna železniška postaja, osnovne šole in kulturni spomeniki. Prispevek smo pripravili v skladu s SARA modelom, kjer smo po posameznih fazah opisali omenjeno problematiko, cilj pa je bil najti ustrezno rešitev s katero bi pripomogli k izboljšanju stanja. Eno od vodil tekom pisanja prispevka je bilo, da o možnih rešitvah razmišljamo čim bolj široko, da bi se problematike lotili na vseh nivojih. Pregledali smo dobre prakse, ki se jih že uporablja tako doma kot v tujini ter v nadaljevanju predstavili popolnoma aplikativne ukrepe za preprečevanje nastanka novih in odstranjevanje že obstoječih grafitov, to je vključevanje skupnosti v boj zoper grafitiranje, peskanje s sodo in uporaba hidrofobnih premazov. Peskanje s sodo omogoča odstranitev že obstoječih grafitov, hidrofobni premazi pa kasneje pripomorejo, da nanos novih grafitov ne obstoji. Ker se zavedamo, da je pomemben del obvladovanja določenega problema tudi preventivna dejavnost smo predlagali projekt, ki bi bil osredotočen na ozaveščanje mlade populacije, torej na

osnovnošolce. Na ta način bi morda marsikaterega otroka odvrnili od deviantnih ravnanj, predstavili pa bi jim tudi možnosti za neoporečno umetniško izražanje na za to namenjenih objektih. Zavedamo se, da se tako kot vseh ostalih problemov v družbi tudi grafitiranja ne da odpraviti v celoti, vendar pa bi lahko s primernimi ukrepi in pravim pristopom trenutno stanje zagotovo občutno izboljšali. Menimo, da je najboljši način zoper sporno grafitiranje ozaveščanje mlade populacije, kateri bi na zanimiv in izobraževalen način poskušali pojasniti zakaj je pomembno, da se grafitiranja lotimo na za to primernih mestih in da z ravnanji ne škodujemo mestu. Način, ki bi bil primeren za izvedbo bi bil usmerjen na dejanski prikaz grafitiranja, kjer bi otroci lahko sami ustvarjali grafite, prikazal pa bi se jim tudi težaven način njihove odstranitve. Da bi dogodek popestrili, bi pri izvedbi projekta poskušali sodelovati društvom ŠKL, kar bi omogočilo lažjo in za otroke veliko bolj zanimivo izvedbo, saj bi v projektu sodelovale tudi maskote. Prav tako pa menimo, da je ena izmed rešitev tudi uporaba sode in hidrofobnih premazov. Na ta način, bi pripomogli k izboljšanju dejanskega stanja saj bi vse obstoječe sporne grafite odstranili in mesta premazali z hidrofobnimi premazi. Zavedamo se, da bi bili začetni stroški visoki, toda pomembno je dejstvo, da bi bili vsi naslednji stroški odprave grafitov veliko nižji, prav tako pa bi bil način kasnejše odprave grafitov za MOL lažji.

LITERATURA

Allen, D. (2007). Fighting Graffiti: An Investigation of Causes and Solutions. *cura.umn.edu*. Pridobljeno na http://www.cura.umn.edu/publications/search?keys=fighting+graffiti%3A+An+investiation+f+causes+and+solutions&tid_1=All&tid=

Anti-graffiti Initiatives (8.4.2014). *Stirling.wa.gov.au*. Pridobljeno na http://www.stirling.wa.gov.au/resident/services/rangers-and-security/graffiti/pages/anti-graffiti-initiatives.aspx

Beyer Material Science. (2014). *Wiping out graffiti. sampleexplorer.com.* Pridobljeno na https://www.sampleexplorer.com/internet/global_portal_cms.nsf/id/Wiping_out_graffiti_1en

Božič, K.K. (2011*). Medijska reprezentacija grafitov v Ljubljani: analiza dnevnega časopisja* (diplomsko delo). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Castano, Victor, M. in Rodriguez, R. (2004). A Nanotechnology Approach to High-Performance Anti-Graffiti Coatings. *International Journal of Applied Management and Technology*, 2, 53-58.

Center For Problem-Oriented Policing. (8.4.2014). *Popcenter.org*. Pridobljeno na http://www.popcenter.org/problems/graffiti/3

Erickson, S. W. (2013). Graffiti Abatement: Implementing A Coordinated Approach. Sanjoseca.gov. Pridobljeno na http://www.sanjoseca.gov/DocumentCenter/View/18358

Graffiti Hurts (8.4.2014). *Graffitihurts.org*. Pridobljeno na http://www.graffitihurts.org/community/establish.jsp

Graffiti Investigative Commitee. (2002). Graffiti in London; Report of the London Assembly Graffiti Investigative Commitee. *legacy.london.gov.uk*. Pridobljeno na http://legacy.london.gov.uk/assembly/reports/environment/graffiti.rtf

Graffiti proofer NANO Base. (10. 4. 2014). *seichemical.com*. Pridobljeno na http://www.seichemical.com/products/GPA-400.html

Jordan, K. (2007). Grafiti in subkultura (Diplomsko delo). Koper: Fakulteta za humanistične študije.

National Crime Prevention Council (2009). Using Crime Prevention Through Environmental Design in Weed and Seed Sites. *ncpc.org*. Pridobljeno 8.4.2014 na http://www.ncpc.org/resources/files/pdf/training/Best%20Practices%20in%20CPTED%20-2.pdf

Novak, M. (2007). Politični grafiti kot medij za razkrivanje kapitalske in politične neenakosti (Magistrsko delo). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Novo urejanje grafiranja v MOL. (13. 12. 2011). *Ljubljana.si*. Pridobljeno na http://www.ljubljana.si/si/mol/novice/75237/detail.html

Kranjec, M. (31. 3. 2014). 1107 Klan - Graffiti crew. *Spottedbylocals.com.* Pridobljeno na http://www.spottedbylocals.com/ljubljana/1107-klan/

Orel, M. (15.4.2014). Grafiti. *E-neo.si*. Pridobljeno na http://www.e-neo.si/si/dejavno/arhiv/grafiti/

Peskanje s sodo (11.4.2014). *Blasttehnik.si*. Pridobljeno na http://blasttehnik.com/peskanje-s-sodo.html

Radošević, L. (2005). Nevidna energija beograjskih ulic. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, 231 - 232, Street art.* Pridobljeno na http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-HBA5F22Z/69fac494-a99e-4215-82c9-847461518145/PDF

Scheeder, J., Visscher, N., Nabuurs, T. in Overbeek, A. (2005). Novel, Water-Based Fluorinated Polymers With Excellent Antigraffiti Properties. *JCT Research*, *2*(8), 617-625.

STA (11. 10. 2005). Za umor na Rožniku šestletna zaporna kazen. *Dnevnik.si*. Pridobljeno na http://www.dnevnik.si/kronika/145637

Stack, S. (2003). Graffiti Remover Research and Field Test Report: The Search for Safer Products. *Responsiblepurchasing.org.* Pridobljeno na http://www.responsiblepurchasing.org/publications/Grafitti_Report.pdf

Taylor, M. F. (2012). Addicted to the Risk, Recognition and Respect that the Graffiti Lifestyle Provides: Towards and Understanding of the Reasons for Graffiti Engagement. *International Journal of*

Mental Health and Addiction, 10(1), 54-68. Pridobljeno na http://link.springer.com/article/10.1007/s11469-010-9301-6

Tavares, S. S. (2014). California Graffiti Removal Programs: Benchmarking San Jose's Graffiti Abatement Program against Best Practices in the Cities of Long Beach, San Diego and Santa Ana. *Scholarworks.sjsu.edu*. Pridobljeno na http://scholarworks.sjsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1370&context=etd_projects&sei-redir=1&referer=http%3A%2F%2Fwww.google.si%2Furl%3Fsa%3Dt%26rct%3Dj%26q%3Dgraffiti%2520removal%2520research%2520paper%26source%3Dweb%26cd%3D11%26cad%3Drja%26uact%3D8%26ved%3D0CBwQFjAAOAo%26url%3Dhttp%253A%252F%252Fscholarworks.sjsu.edu%252Fcgi%252Fviewcontent.cgi%253Farticle%253D1370%2526context%253Detd_projects%26ei%3D3lElVJaOCcWhyAPkn4GQDw%26usg%3DAFQjCNG4AROOssa-pXqglk7rg-Mzk3GXwQ%26sig2%3DJqPjGroDMTp5pMtehwoAkg#search=%22graffiti%20removal%20research%20paper%22

Trainor, M. (2010). Tackling Graffiti in South County Dublin: The Community Service Response to a Community Problem. *Irish Probation Journal, 7*. Pridobljeno na http://www.probation.ie/pws/websitepublishingdec09.nsf/AttachmentsByTitle/Irish+Probation+Journal+2010/$FILE/Irish+Probation+Journal,+Volume+7,+September+2010+Full.pdf

Turley, A. (2009). Anti-Graffiti Paint Cleans Up On Historic Buildings. *Chemistry and Industry*. 9.

West Sussecx County Council (2006). Taking Control of Graffiti: A good practice guide. *westsussex.gov.uk*. Pridobljeno na http://www.westsussex.gov.uk/idoc.ashx?docid=f80a75d0-1b48-455a-bc9e-fb10e4930201&version=-1

Wyong Shire Council. (2010). Wyong Shire Graffiti Management Strategy. *wyong.nsw.gov.au*. Pridobljeno na http://www.wyong.nsw.gov.au/DownloadDocument.ashx?DocumentID=3047

Zahm, D. (2007). Using Crime Prevention Through Environmental Design in Problem-Solving.

Problem-Oriented Guides for Police Problem-Solving Tools Series No. 8. Pridobljeno na http://www.popcenter.org/tools/pdfs/cpted.pdf

Zakon o varstvu javnega reda in miru. *Uradni list RS*, (70/06).

Zidarič, T. (2011). Institucionalizacija in komercializacija subkulturnih grafitov. *Etnolog 21 (2011)*. Pridobljeno na http://www.etno-muzej.si/sl/publikacije/etnolog-21-2011/institucionalizacija-in-komercializacija-subkulturnih-grafitov